

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ ОЛЕКСІЯ ТОЛОЧКА

Відомому українському дослідникові-медієвісту європейського масштабу, загально визнаному фахівцеві з історії Русі IX—XIII ст., літописання та джерелознавства Олексієві Петровичу Толочку цьогогоріч виповнюється 60. На сьогодні він оприлюднив близько 300 наукових публікацій і серед них — 7 резонансних монографій. Праці доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України, лауреата Державної премії України в галузі науки й техніки стосуються різноманітних питань, пов'язаних із руським періодом — від специфіки політичної організації та соціальних

структур, особливостей створення й характеру літописних творів до історичних репрезентацій Русі в ранньомодерну та модерну добу. Загалом публікації вченого формують наш науковий погляд на Русь і традиції її «пригадування».

Народився Олексій Толочко 7 червня 1963 р. в родині авторитетних науковців — археолога (нині — академіка НАН України) Петра Толочка та мистецтвознавиці Тетяни Кара-Васильєвої. Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. За спогадами вченого, зростання в оточенні археологів, зокрема розкопки й дослідження 1970-х рр. топографії княжого Києва, справили вирішальний вплив у виборі основного поля дослідницьких інтересів — питання середньовічної історії Східної Європи.

Цитування: Арістов В., Затилюк Я. До 60-річчя доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Олексія Толочка. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 228—232.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Початок наукової кар'єри Олексія Петровича ознаменувався новаторським дослідженням стосовно природи княжої влади, міжкнязівських відносин та особливостей землеволодіння в IX—XIII ст. Оpubлікована 1992 р. монографія «Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология» (її основою послужила захищена в 1989 р. кандидатська дисертація) стала справжнім стартом «нової політичної історії» Русі: фахівець запропонував дистанціюватися від попередніх юридичних і соціологічних підходів в інтерпретації особливостей міжкнязівських відносин указанного періоду. Скрупульозний аналіз літописних повідомлень та супутніх текстів став підставою для характеристики уявлень про владу князя, зокрема про право кожного члена роду Рюриковичів на «київське причастя» й т. д. Надалі вчений зосередився на розкритті особливостей «ментальності» Русі загалом.

На початку 1990-х рр. історія ідей та уявлень виявилася зовсім неосвоєною ділянкою української історіографії. У 1992 р. Олексій Толочко разом із Наталею Яковенко та Лесею Довгою започаткували видання революційного як на той час альманаху «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей» (за 1992—1998 рр. вийшло п'ять томів). Статті вченого у цьому часописі, а також окрема праця «Русь: держава і образ держави» (1994 р.) захоплюють читача спостереженнями щодо цінностей та стереотипів руських книжників, зокрема відносно культу князя, ставлення до міжусобиць і святості тощо. Принципово важливою у цих працях стала інтерпретація Русі як культурно-історичного феномену та пропозиція відійти від її усталеного пояснення в категоріях модерної держави з територією й кордонами. Адаже «на Русі те, що ми називаємо “державою” є формою буття однієї сім'ї», відповідно сама Русь персоніфікується у правлячому роді.

Водночас дослідження ідей та уявлень супроводжувалося спробами реконструювати минуле Русі на основі перегляду усталених інтерпретацій. Результатом стала підготовка загального нарису киево-руського минулого «Київська Русь» (у співавторстві з П.П. Толочком), що вийшов окремим (четвертим) томом у серії «Україна крізь віки» (1998 р.). Олексій Толочко асоціює ранню Русь із військово-політичною інкорпорацією та відзначає всі ризики при використанні «Повісті временних літ» поч. XII ст. в реконструкції «початків» Русі IX—X ст. У подальших студіюваннях повідомлень і текстів руського літописання (Київський кінець XII ст., Галицько-Волинський літописи), втілених у численних публікаціях у вітчизняних і закордонних виданнях, учений звертає увагу на специфіку літописів як наративного джерела, яке на основі різних літературних прийомів моделює реальність, а не відтворює її достовірно. Відповідно, літописні повідомлення повинні піддаватися систематичній повірці за відомими літературними взірцями, а також синхронізуватися з іншими джерелами.

Подальші багаторічні ретельні спостереження вченого над різними типами джерел із ранньої історії Русі увінчалися публікацією 2015 р. «Очерков начальной руси». Монографія висуває пропозицію дослідити походження та заняття військово-торгівельної спільноти «русь» IX—X ст. без опори на

літопис початку XII ст. і лише за синхронними свідченнями. Автор пропонує переконливі й несподівані для всієї історіографічної традиції аналогії, водночас остаточно підважує авторитет «початкового» руського літопису поч. XII ст., «Повісті временних літ», у ролі надійного джерела для реконструкції первісної руської історії. Натомість цей наратив є важливим для дослідження історії уявлень часу Володимира Мономаха про «витоки» Русі. У цьому — перспектива подальших студій минулого Русі та літописання.

У 2001 р. Олексій Толочко стає завідувачем центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАН України, а вже наступного року спільно з Володимиром Ричкою започатковує видання спеціалізованого альманаху середньовічної історії та археології Східної Європи «*Ruthenica*», який (минулого 2022 р. вийшов 17-й том) користується незмінним авторитетом у науковому світі. Водночас при центрі в різних форматах функціонує семінар (спершу як «Києво-руський», згодом — «Літописний»), незмінним керівником якого є Олексій Петрович. Нині центр та альманах залишаються провідним осередком рутеністики в Україні.

Науковий успіх альманаху ознаменувався появою спеціалізованої рубрики «*Ruthenica. Supplementum*», у рамках якої публікуються окремі спеціалізовані дослідження джерел з історії Русі. Другим томом цієї рубрики стала праця Олексія Толочка, присвячена «Короткій правді»: «Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста» (2009 р.). У ній переконливо спростовано усталене серед дослідників переконання про першість «Короткої правди» та її зв'язок із розпорядженнями князя Ярослава в 1016—1018 рр. Дослідник звертає увагу на те, що всі відомі старші списки «Короткої правди» знані тільки у складі літописів. Проведене фахівцем скрупульозне текстологічне зіставлення стало підставою для аргументованого висновку, що «Коротка правда» — це конструкт новгородського книжника XV ст., який зробив механічну вибірку статей із тексту «Докладної правди», вміщеної у складі новгородської Синодальної кормчої. Мотивом цього було конструювання красивої історії про «новгородські вольності», а стимулом стало протистояння новгородців із московськими великими князями.

Іншою сферою постійних зацікавлень Олексія Толочка є питання рецепції літописів та Русі в пізніших історіографічних традиціях. У 1990-х рр. учений підготував низку публікацій із джерелознавчими коментарями до ранньомодерних українських наративів. Так, досі не втрачають актуальності його ідеї щодо образу Русі у цих творах (їх висловлено у праці 1994 р. «Русь очима України в пошуках самоідентифікації та континуїтету»), а також спостереження про взаємозв'язок київського перекладу польської «Хроніки» Мацея Стрийковського поч. XVII ст. з «Українським хронографом» 1630-х рр. та «Синописом» 1674 р. Вагомим результатом джерелознавчого студіювання пам'яток ранньомодерного українського історієписання є гарвардське видання Густинського літопису (2013 р.), що стало 11-м томом у серії «*Harvard Library of Early Ukrainian Literature*». Видання унікальної пам'ятки за всіма

відомими списками споряджено докладною джерелознавчою передмовою, в якій запропоновано цілком нові версії щодо датування, джерел, способу роботи та «ідейної програми» автора твору.

Ще раніше Олексій Толочко провів фундаментальне дослідження «Історії російської» Василя Татищева — праці початку XVIII ст., що в історіографії має репутацію сумлінної компіляції з оригінальних втрачених літописів. Ретельний джерелознавчий аналіз «повідомлень» В.М. Татищева переконливо показує, що останній працював як історик, котрий інтерпретував інформацію з відомих джерел відповідно до власних поглядів. Як й інші праці, ця книга написана в манері детективного розслідування та читається із захопленням. На її основі 2005 р. Олексій Толочко отримав ступінь доктора історичних наук.

Стрижнем студювань Олексієм Толочком пам'яток ранньомодерної історіографії є характеристики способів роботи авторів наративів того часу, а також цілком аргументована відмова вбачати в них відображення повідомлень якихось унікальних руських літописів, котрі не збереглися. При цьому відзначимо аналогічну позицію вченого відносно власне руського літописання XI—XIII ст., а саме — годі шукати гіпотетичні «літописні зводи», що передують «Повісті временних літ».

Ще однією важливою сферою зацікавлень ювіляра стало з'ясування місця Русі та суперечка за неї в російських й українських національних проектах упродовж XIX ст. Ці питання повно розкрито в монографії «Киевская Русь и Малороссия в XIX веке» (2012 р.). Їй передувала низка українськомовних публікацій автора, зокрема в першому томі підготовленого в Інституті історії України НАНУ видання «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (2004 р.).

Олексій Толочко має реноме не лише ретельного дослідника, ерудованого та цікавого автора, а й блискучого викладача. Він вів курси з середньовічної і ранньомодерної історії Східної Європи в Гарвардському (Кембридж, США), Центральноєвропейському (Будапешт, Угорщина), Варшавському (Польща) університетах. Найдовше вчений викладав у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (впродовж 2002—2010 рр.). Із цим вишем зараз асоціюють ще одне дітище ювіляра — відомий «семінар по вівторках», хоч його він започаткував разом із Наталею Яковенко наприкінці 1995 р. у приміщенні Інституту східноєвропейських досліджень НАНУ (на 6-му поверсі будівлі по вул. Грушевського, 4). До Могилянки семінар було перенесено наприкінці 1990-х рр., і кожен його новий сезон розпочинається з доповіді Олексія Петровича. Студенти зі вдячністю пригадують лекції, на яких не пропонувалося готувати знання, натомість слухач учився аналізувати минуле через постановку питань та оцінювання різних версій. Зрештою як у слухача лекцій, так й у читача книг і статей Олексія Толочка кожен присутній сюжет розпочинається зі з'ясування, що та звідки ми знаємо, і далі — наскільки ці «істини» знаходять надійне опертя у джерелах. Наступний етап — пошук пояснень — має засновуватися на врахуванні методологічно стрункого інструментарію з одночасним відкиданням неперевіраних гіпотез-фікцій.

Ці засади визначають успіх і резонанс усіх обговорених вище книг ювіляра, а також його численних статей. Навіть невелика стаття є важливим внеском у дисципліну. Згадаймо, наприклад, деконструкцію традиції про «Нестора-літописця», замітки з історичної топографії Києва або критичні зауваження щодо дати заснування Софії Київської.

Доречно також згадати, що на цих самих засадах під керівництвом Олексія Толочка у центрі досліджень з історії Київської Русі нещодавно реалізовано масштабний проект із дослідження Галицько-Волинського літопису. Його втіленням стало фундаментальне видання «Галицько-Волинський літопис: текстологія» (2020 р.), ідейним натхненником, редактором й основним автором котрого є Олексій Петрович.

Без сумніву, попереду ще чимало новаторських пояснень середньовічних джерел, а також блискучих відкриттів і дослідницьких проектів. Щиро бажаємо ювілярові міцного здоров'я й невичерпного натхнення в їх реалізації!

Надійшло / Received 06.06.2023

Вадим АРИСТОВ (Київ)

Ярослав ЗАТІЛІЮК (Київ)

Vadym ARISTOV (Kyiv)

Yaroslav ZATYLIUK (Kyiv)